

Roskilde Lervarefabrik

Af Mette Høj

En af Brack & Sønners store succes'er er spisestellet B&S Ildfast, der blev produceret fra 1941 til 1960'erne. Foto Henrik Jørgensen, Roskilde Museum.

Mange vil sikkert nikke genkendende til det gullig-brune glaserede lertøjsstel, der er gengivet ovenfor. Det blev fra 1941 og frem til 1960'erne en overvældende succes - såvel herhjemme som i udlandet. Stellet blev produceret hos firmaet Brack & Sønner, der siden 1924 havde fremstillet lertøj i Tåstrup. Mindre kendt er det nok for mange, at virksomheden har rødder i Roskilde - i firmaet Roskilde Lervarefabrik, der i 1847 blev grundlagt af pottemager Frederik Brack.

Det er om denne Roskilde-virksomhed, artiklen handler.¹

Det eneste eksisterende fotografi af pottemager Frederik Brack (1811-1867) - her sammen med ét af sine børn, begyndelsen af 1860'erne. Atelierfoto fra fotograf H. Hansen i Læderstræde, Roskilde. Foto privateje.

En pottemagergesell fra Sachsen

Frederik Brack stammede fra Sachsen i Tyskland, hvor han blev udlært som pottemagersvend. Som det dengang var almindeligt for mange håndværkssvende, drog også den unge Brack i begyndelsen af 1830'erne på valsen, dvs. drog fra by til by - også til udlandet - for i kortere eller længere perioder at arbejde for byens mestre. De danske svende, der drog ud, blev kaldt navere, en forkortelse for skandinav, og turen gik for mange til Tyskland.² Omvendt kom svenske og tyske håndværkere til Danmark - i løbet af 1830'erne således også Brack, og som mange udenlandske håndværkere blev han i landet.

I folketællingen 1845 for Roskilde by er opgivet 39 håndværkere med fødested uden for Danmarks grænser, bl.a. bomuldsvæver A. Müller, murermester Schumacher, malermester Ehlers og tømrermester Johan Weber. Hertil kommer en del udenlandsk klingende navne, der da også

Svensk træsnit der viser et pottemageri med mesteren siddende ved drejeskiven, svenden der kommer med det portionsafvejede ler, mens lærlingen alter leret, 1753.

Efter G. Lindqvist: Krukor og fat, 1981.

viser sig at dække over anden eller tredje generation efter indvandrede håndværkere, som bomuldsvæver Schmeltz, hvis far kom fra Holland, skomager Pætges, hvis slægt stammede fra Frankrig, bagermester Pozzis slægt fra Schweiz og Borello fra Italien.³

Udlændinge var altså et almindeligt og velkomment indslag i næringslivet. Efter de slesvigske krige i 1848 og i 1864 blev tyskerne i Danmark mange steder lagt for had, men i Roskilde forblev de tyske håndværksmestre veletablerede borgere. De fleste danske håndværkere kendte til den tyske håndværkertradition, som de selv havde stiftet bekendtskab med gennem deres tid på valsen, ligesom hele den hjemlige håndværkerorganisation var blevet til under påvirkning fra Tyskland.

Pottemager Brack underskrev sig altid F. Brack, men hans fulde navn var Georg Friedrich Carl Wilhelm Philipp Brack. Han blev født i byen Gotha i Tyskland den 26. maj 1811, som søn af porcelænsdrejer J. A. Brack, der formodentlig har været ansat på byens eneste porcelænsfabrik "E.F. Henneberg & Co."⁴

Om Bracks tidlige liv ved vi næsten intet. Hans navn optræder i en visitationsprotokol fra 1821 for Gotha Friskole – en skole mindrebemidlede forældre kunne sende deres børn til uden økonomiske udgifter. Ud over de boglige fag skulle børnene yde forskelligt arbejde såsom at spinde, strikke, flette og fremstille bånd. Af protokollen fremgår det, at Bracks forældre var ”fraværende”, og at han i de boglige fag bedømmes til ”god”. Vi ved ikke, hvornår Brack forlod Gotha, hans vandrebog fra tiden på valsen eksisterer ikke mere. Iflg. en mundtlig overlevering i familien kom han til Danmark og slog sig ned i Frederiksværk i 1839 med 80 rigsdaler på lommen. I folketællingen 1840 fra Frederiksværk er den unge Brack da også opført som den ene af to svende ansat på et lille pottemagerværksted ejet af en 55-årig enke, Marie Holm. Denne havde siden sin mand, pottemager Søren Klems død i 1832, fortsat værkstedet med hjælp fra en svend – formodentligt med det håb at kunne holde det gående, indtil sønnen eller en ny ægtemand kunne tage over.⁵

Pottemagermester i Frederiksværk

Af kirkebogen fremgår det, at Brack i 1841 indgik ægteskab med den 25 år ældre Marie Holm.⁶ Brack var nu blevet pottemagermester, og den initiativrige og dynamiske håndværker begyndte straks at modernisere det beskedne værksted. Da enken fra sit tidligere ægteskab havde en 14-årig søn, Ferdinand, blev der ved ægteskabet med Brack skiftet.⁷ Heri oplyses det, at Brack netop havde ladet opføre et nyt værksted, hvorfor han ikke var i stand til at udbetale den umyndige stedsøn sin arv, der udgjorde 29 rigsdaler 5 mark og 3 skilling. I stedet fik stedsønnen udlæg i boets effekter, bl.a. et stueur, et strygejern, en morter, to lysestager, to tragte og æbleskivepande i kobber samt to langpuder.

Ferdinand Klems formynder erklærede sig tilfreds med ordningen, da arven var for *“Intet at regne med den Glæde som han vil have Tifold fra Stedfaderen, eftersom hans [stedsønnens] store Svagelighed, Hjertesyge, ikke tillader ham at tage Condition fra Fremmede.”*

I de følgende halve snes år fortsatte pottemagerværkstedet under Bracks ledelse med et par svende og arbejdsmænd ansat.

Samtidig begyndte Brack at kigge sig om efter nye muligheder for udvidelser, og valget faldt på Roskilde. I 1845 købte han en ejendom i Støden (nuværende Støden 14) for 4000 rigsdaler af murermester Frederik

Forhuset Bredgade 5 fotograferet o. 1900 - sådan så huset stort set også ud, da Brack købte det 50 år tidligere. Foto privateje.

Bruun.⁸ Den bestod af et grundmuret forhus på 8 fag i to etager samt et baghus af tilsvarende længde i én etage i bindingsværk – alt udlejet til beboelse.⁹ Men tidspunktet for at etablere sig i Roskilde var tilsyneladende ikke det rette alligevel, for Brack valgte at fortsætte sit pottemagerværksted i Frederiksværk endnu nogle år og udleje ejendommen i Støden.

Først to år senere – i april 1847 – gjorde han alvor af sine planer, da han købte endnu en ejendom i Roskilde, Bredgade 5. Det blev her, han slog sig ned med sin familie og etablerede byens nye og - på dette tidspunkt - eneste pottemagerværksted, Roskilde Lervarefabrik. I knap 150 år var stedet i slægtens eje, frem til 1979, hvor bygningerne blev afhændet og revet ned.

Hvorfor Brack fandt det formålstjenligt at forlægge sit virke til Roskilde, ved vi ikke. Det er dog nærliggende at tænke sig, at det hang sammen med planerne om anlæggelse af en jernbane, der netop realise-

redes i 1847. Fremsynende som han var, håbede han velsagtens på, at jernbanen ville give nye muligheder for afsætning af produkterne til et endnu større marked.

Desuden var Roskilde i midten af 1800-tallet en by i udvikling, og som det var tilfældet for flere danske købstæder oplevedes også her en stigende befolkningstilvækst. Fra 1801 til 1850 blev indbyggerantallet mere end fordoblet fra 1768 indbyggere til 3805. Frem til 1850 var stigningen særlig stor på grund af jernbanen fra København, der som bekendt havde Roskilde som endestation, hvorfor byen blev stabelplads for et stort opland.

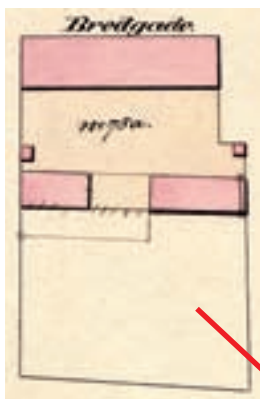
Ejendommen Bredgade 5 - beskrivelse på grundlag af brandtaksationer

Ejendommen Bredgade 5 – på købstidspunktet en udlejningsejendom - købte Brack af tømremester Lorenz Weber og murermester C. A. Schultz for 5.000 rigsdaler.¹⁰ I de forløbne år havde Brack opsparet en så stor kapital fra det lille pottemageri i Frederiksværk, at han også kunne beholde ejendommen i Støden.

Først da det nye værksted i Roskilde var kommet i god gænge i begyndelsen af 1850'erne, nedlagde han pottemageriet i Frederiksværk.¹¹ I familien fortælles, at Brack i den første periode gik den lange vej fra Roskilde til Frederiksværk for selv at være med ved den vigtige brænding af lervarerne. Arbejdet krævede stort kendskab og omhyggelighed, og det kunne koste dyrt, hvis det gik galt. *"Man forstår, hvad der kan stå på spil, når man bare én gang har set en ovn blive åbnet, og så se det hele ligge smeltet sammen, så man må bakke det ud."*¹²

Der skulle noget til at etablere et værksted helt fra grunden – det væsentlige var en god pottemagerovn indrettet i et særlig ovnhaus, værksted med drejeskiver, plads til tørring af lerkar, opmagasinering for allerede brændte produkter, samt udenomsplads til de store mængder brændte i form af træ og tørv. Hertil kom plads til opbevaring af leret og til dets første bearbejdning, æltning i en ofte hestetrukken æltemaskine. Derfor kunne man forvente, at byens pottemagere automatisk afløste hinanden i de allerede eksisterende værksteder, i stedet for at hver ny mester ved sin etablering skulle bygge nyt.

Men det var faktisk, hvad Brack begyndte på i Roskilde. Da han kom

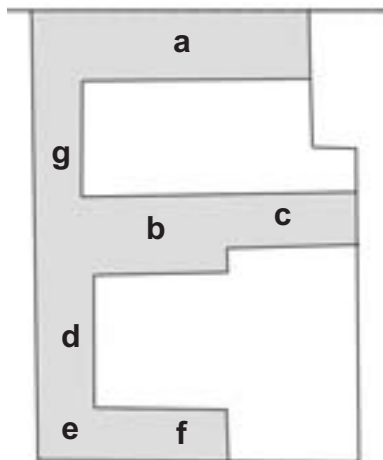
*På købstidspunktet bestod Bredgade 5 af et grundmuret forhus på 20 fag i én etage indrettet til beboelse for 6 familier, samt i gården 2 nyopførte bindingsværkslænger på hhv. 10 og 6 fag med kælder under de 11 fag.
Matrikelkort fra 1840'erne samt Troniers kort 1845.*

til Roskilde havde der i nogle år ikke været en pottemager i byen. Fra 1817 til o. 1839 lå i Ringstedgade pottermager Lassens værksted – igennem 30'erne videreført af hans enke.¹³ I en beskrivelse af byen i 1838 nævnes værkstedet med en årlig produktion af 16.000 lerkar til en værdi af 600 rigsdaler.¹⁴ Da sønnen ikke ønskede at videreføre det, men i samme ejendom at slå sig ned som købmand,¹⁵ blev værkstedet nedlagt. Frem til Bracks entré i Roskilde var byen altså uden pottemager, hvilket formodentlig heller ikke har været helt uvæsentligt for hans beslutning om at nedsætte sig her.

Det første års tid efter købet af Bredgade 5 brugte Brack på at etablere det nødvendige, dvs. nye bagbygninger til værksted samt ovnhus med plads til pottemagerovn og brandmursskorsten.¹⁶ I forhuset blev indrettet butik. Et år efter købet - den 22. april 1848 - søgte og opnåede Brack borgerskab som pottemagermester i Roskilde.¹⁷ Det var også først på dette tidspunkt, at han officielt flyttede med sin familie til Roskilde.¹⁸

Gennem brandtaksationerne fra de følgende 10-12 år kan registreres, hvordan pottemagermesteren moderniserede og udvidede sin virksom-

Bredgade

Tegningen af Bredgade 5 som den så ud i 1859 viser en traditionel opbygning af en håndværksmesters virksomhed med beboelse i forbuset samt værkstedsfunktioner i bagbygningerne. Udarbejdet på grundlag af brandtaksationer fra 1847 til 1859.

a: forbus på 20 fag i én etage, grundmuret facade, indrettet med butik og beboelse for 4-5 familier. Længst mod øst en port til gennemkørsel.

b: baghus i gården i én etage i grundmur og bindingsværk, 13 fag med kælder, indrettet med tre værkstedsrum.

Kælderen indrettet med 5 lokaler, her to murede pottemagerovne af ildfaste sten (udbygningen af denne længe skete i 1851 og igen i 1855).

c: baghus i én etage i bindingsværk, 10 fag med kælder under de 5 fag, indrettet med to beboelseslejligheder, vaskebus samt port til gennemkørsel. I starten indrettet til hestestald, lo, brænde- og materialbus.

d: værkstedsbygning på 14 fag, grundmur og bindingsværk i en etage, indrettet med 2 værksteder vestligst i haven (opført 1855).

e: sydligst i haven et tørrebus på 6 fag i bindingsværk til pottemagerproduktionen (opført 1855).

f: pakkebus på 4 fag i grundmur, under bygningen lerkælder (opført 1855).

g: vestligst i gården en bygning på 12 fag, grundmur i en etage, kælder under de 4 fag, indrettet til hestestald, brænde- og vaskebus (opført 1859).

Endvidere fandtes på grunden enstensat brønd og tre lokummer i gården.

Kig ind i den nederste gård, der oprindelig var have. Fotografiet er fra slutningen af 1800-tallet, men kunne i princippet godt være 30-40 år ældre. Yderst til højre potter, der er sat til tørring. Foto privateje.

hed år for år. Fra det ved overtagelsen bestod af et grundmuret forhus på 20 fag i en etage indrettet til beboelse for 6 familier med i gården et par mindre baghuse i bindingsværk¹⁹ til det i 1859 havde udviklet sig til et stort moderne kompleks af bygninger, hvor både gårdsplads og have var fuldt udbygget med værksteder, ovnhus, materialebygninger, æltemaskiner, bygninger til lertørring, pakhus, hestestald, vognremise, vaskehus osv. Vurderingssummen steg i perioden til knap 12.000 rigsdaler. Det var stort set i denne skikkelse, at virksomheden formåede at holde sig uden yderligere markante forandringer helt op til 1. verdenskrig.²⁰

Svendene og lærlingene fik på dette tidspunkt traditionelt kost og logi hos mesteren. En gennemgang af folketællingen 1850 viser – altså et par år efter at Brack havde etableret sig – at der på pottemagerværkstedet foruden stedsønnen var beskæftiget to pottemagersvende fra Bayern i Tyskland samt to tjenestekarle fra Schlesien.²¹

I de følgende folketællinger ændredes situationen ikke meget - tjene-

*Fiskefad lavet på pottemager-
værkstedet i Bredgade.*

Foto Flemming G.

Rasmussen,

Roskilde Museum.

stefolk og arbejdsfolk flyttede, men nye kom til, således at der til stadighed var 6-10 personer beskæftiget – nogle udlært hos Brack blev i længere tid, mens andre var svende på valsen og blev beskæftiget i kortere perioder.

Sammen med folketællingen 1855 blev det pålagt byernes øvrighed at tilvejebringe oplysninger om industrivirksomheder efter et særligt udarbejdet skema. Også Brack har udfyldt et sådant. Heri oplyses som svar på de givne spørgsmål, at svendene og karlene foruden kost og logi årligt modtog hhv. 200 og 60 rigsdaler i løn, samt at der årligt produceredes 540.000 nybrændte lerkar til en anslået værdi af 2.340 rigsdaler. Spørgsmålet om anvendelse af maskiner har Brack ikke besvaret, mens der på spørgsmål om afsætning i udlandet svares: nej.²²

Lertøj fra de lokale pottemagerværksteder blev traditionelt ikke signeret eller stemplet, så det kan være vanskeligt at spore produkter fra denne tidlige periode. Produktionen har bestået af enkelt køkken- og bryggertøj brugt i den daglige husholdning. Den har omfattet fade, skåle, forme, krukker, kander, krus, dørslag, æbleskivefade osv. osv. En væsentlig del af salget af pottemagervarerne til byens borgere skete direkte fra værkste-

*Skål fra Roskilde Lervarefabrik. I bunden står indridset i en cirkel:
Chr. Andersen Roskilde d. 14. Marts 1875 J. L. Hansen.*

*J. L. Hansen var pottemager på Roskilde Lervarefabrik, men Christian
Andersen, der må have bestilt skålen, var smedemester i byen.*

Foto Flemming G. Rasmussen, Roskilde Museum.

det eller fra den allerede i starten indrettede butik i forhuset, men Brack nøjedes ikke hermed. Han anskaffede sig også hest og vogn og kørte på ægte pottemagervis ud til de nærliggende landsbyer og gårde for at afsætte sine varer.

Brack forsøgte sig også som drænrørsfabrikant – en helt ny industri herhjemme på dette tidspunkt som afspejler udviklingen i landbruget, hvor nye landbrugsarealer blev inddraget ved at dræne markerne og gøre dem tjenlige til dyrkning.

Han installerede i 1855 to drænrørsmaskiner med donkraft til fremstilling af rørene. Det drejede sig om en betydelig investering, som da også kun kunne lade sig gøre ved et rentefrit lån på 300 rigsdaler fra Det Reiersenske Fond – et fond der blev stiftet i 1793 til støtte for ”*Manufacturvæsenets og Industriens Udvidelse og Forøgelse*” i København og i de sjællandske købstæder.²³ Lånet skulle afdrages med 30 rigsdaler årligt.

Formodentlig på grund af de mange betydelige investeringer i Bred-

Roskilde, den 22de Febr.
Pottemager Brack heri Byen har i disse
Dage solgt det c. ½ Mil herfra beliggende
Kamstrup Teglværk til Forpagter Claessen
af Klunemose Teglværk for 4000 Rdl. Til
Teglværket, hvis Bygninger ere asfurerede for
3850 Rdl., hører c. 6½ Tdr. Land god Leer-
jord.

Announce fra Roskilde Avis fortæller, at teglværket blev solgt til L. Claessen.

gade i denne periode, besluttede Brack sig samtidig for at realisere den tidligere erhvervede beboelsejendom i Støden.²⁴

Kamstrup Teglværk

Permanent adgang til råvarer i form af pottemagerler sikrede Brack sig, da han i 1857 købte en grund i Kamstrup. Her lod han opføre et teglværk, hvor han ud over virksomheden i Bredgade forsøgte sig med produktion af teglsten.²⁵

Med teglværket synes Brack dog at have trukket for store veksler på sine ressourcer, for allerede året efter lejede han det ud til gårdmand Jens Nielsen i Darup for en periode på 5 år. Den årlige leje blev sat til 200 rigsdaler og 5 tønder byg.²⁶ Lejekontrakten er ganske udførlig beskrevet. Vigtigt i denne forbindelse er det, at Brack i lejeperioden forbeholdt sig ret til stadig at bruge et 8 fags hus med have opført på grunden samt "at optage og bortføre hvad Pottemagerleer han maatte have Brug for til Pottemageri i Roskilde." Lejeren havde ret til at dyrke den tilhørende jord, og Brack forpligtigede sig til at køre al den gødning ud "der samles i hans Bolig i Roskilde uden Godtgørelse." Skulle Brack senere ønske at sælge teglværket, havde Jens Nielsen forkøbsret til teglværket til en købesum på 5.000 rigsdaler samt en årlig afgift på 10 tønder byg, men stadig skulle det i skødet tinglyses, at nuværende og efterfølgende ejere af pottemagerværkstedet i Bredgade var berettigede til at hente ler i Kamstrup.

I 1866 realiserede Brack teglværket, men ikke til fornævnte lejer. Ifølge

Den sydligste gårdsplads i Roskilde Lervarefabrik. Til højre i billedet er opstillet fade til tørring, i midten Georg Brack ved den fyldte bestevogn på vej af sted til kunder, o. 1900. Foto privateje.

en annonce i Roskilde Avis solgte Brack teglværket til Ludvig Claessen fra Klonemose Teglværk i Himmelev for 4.000 rigsdaler.²⁷ Teglværket eksisterede under skiftende ejere helt frem til 1974.²⁸

Bracks andet ægteskab

I marts 1856 døde Bracks hustru 70 år gammel og blev få dage efter begravet på Gråbrødre Kirkegård.

Allerede inden skiftebehandlingen efter Marie Brack (se boksen) var påbegyndt, indgik Frederik Brack et nyt ægteskab. Den 4. juli 1856 blev han i Roskilde domkirke gift med den 28-årige Amalie Emilie Olivia f. Krogh. I kirkebogen er som forlovere opført bødkermester Andersen og

Boet efter Marie Brack

Den store aldersforskel taget i betragtning havde ægteparret, et par år inden Marie Brack døde, skrevet testamente, da det ikke ”*tør forventes, at vi ville blive velsignede med Livsarvinger.*”²⁹

”*Sluttelig tilføjes her efter min Kones Ønske og til hendes Beroligelse, at naaar hun skulle afgaae ved Døden før mig og før hendes Søn, og Skifte da skal foretages, og den Arv, der da kunde tilfalde min Stifson efter hans Moder ikke skulde andrage eet Tusinde Rigsbankdaler, da er jeg villig til supplere Arven med det der mangler, for at hans mødrene Arv stedse kan andrage Et Tusinde Rigsbankdaler. – Til yderligere Bekræftelse har jeg underskrevet forestaaende testamentariske Bestemmelse i Overværelse af Stedets Notarius publicus.*

Roeskilde den 3 November 1853

F. Brack.”

Det var netop denne situation, der var opstået - og skiftet efter Marie Brack har overleveret flere skriverier. Da Brack agtede at gifte sig igen, ønskede han at få skiftet behandlet efter taksation.³⁰ Da boet endelig den 14. juli 1856 skulle opgøres, var foruden pottemageren også klosterkasserer og amtsråds-kasserer W. Glückstadt til stede indsat af skifteretten som beskikket værge for stedsønnen, Ferdinand Klem, ”*der er af en saadan Sindsforfatning, at det ville være uforsvarligt at lade Skiftet behandle efter Taxation, uden at en paalidelig Mand i dette Tilfælde blev valgt til at styre for ham*”.³¹

Denne disposition fra skifterettens side var Brack ikke tilfreds med, og mødet blev hævet. Fjorten dage senere mødte far og stedsøn igen op i skifteretten, nu med en ”*Pro Memoria*”, hvoraf det fremgik, at de ikke ønskede en taksation til grund for skiftebehandlingen. Taksationen var alene betinget af skifterettens syn på Klems sindstilstand. Stedsønnen hævdede, at det var ulovligt uden hans samtykke at indsætte en tilsynsværge og krævede, da han var ”*Fuldmyndig efter Loven*”, at der alligevel ikke blev foretaget skifte efter moderen, men at han i stedet var fuldt ud tilfreds med, at stedfaderen sikrede ham et beløb på 1000 rigsdaler. Klem bemærkede endvidere:

“... at min Tarv aldeles falder sammen med min Stedfaders. Opdraget hos ham fra mit 6 Aar har jeg den fuldeste Tillid til ham og føler mig overbevist om, at han kun vil mit Vel. Den Beskæftigelse, jeg har faaet fra ham, har bestaaet dels i at føre Tilsyn med hans Værksted og forestaae hans Udsalg, dels at føre hans Butik og udfærdige Regninger til dem, med hvem han har staaet i Forretningsforbindelse, og da denne Beskæftigelse er mig den bedste jeg kan faae, og min Stedfader altid har været tilfreds med Maaden paa hvilken jeg har udført mit Arbejde, er det mit kjæreste Ønske at bevare denne min Stilling.

*Roeskilde den 4de August 1856
Underskrift / F. Klem.”³²*

Brevet havde Klem naturligvis ikke selv skrevet - men dog selv underskrevet - og skifteretten, der kunne genkende skriften som tilhørende en fuldmægtig Høyer, meddelte denne *“at den eneste Grund til at vi, som berørt, have beskikket Klem en Tilsynsværge i dette Tilfælde er den, at vi, efter hans Udseende, Holdning og Tale at dømme, saavel som efter hvad der her i Byen i Almindelighed siges og Pottemager Bracks egne Ytringer, have anset ham for saa uendelig svag, at vi ikke burde undlade dette Skridt, og at en Skiftebehandling derfor ikke kunne undgaaes.”³³*

Skifteretten var villig til at ændre dette, hvis Klem i stedet kunne fremvise en lægeerklæring om sin mentale tilstand. Den 14. august 1856 kunne distriktslæge Ryge *“bevidne, at han ikke lider af nogen Sindsygebed eller Sindsforvirring, som burde gjøre ham utilregnelig, eller berove ham Ret til at bestyre sin Formue og andre egne Anliggender.”³⁴*

Endelig - den 22. september 1856 – fik Brack meddelelse om, at boet efter hans hustru, Marie, kunne deles uden skifterettens mellemkomst. Boet blev opgivet til 1800 rigsdaler.³⁵

Men at Klem var svagelig – om end ikke nødvendigvis mentalt - meddeltes ganske kort til skifteretten, da Ferdinand Klem året efter afgik ved døden. Inden sin død nåede Klem på grund af sin *“vedvarende Sygdom”* at oprette testamente, hvori han efterlod alt til sin stedfader.³⁶ Klem blev begravet på Gråbrødre Kirkegård ved siden af sin mor.

*Amalie Brack
(1828-1895).
Foto privateje.*

slagtermester Burchard, begge naboer til Brack i Bredgade.³⁷ Amalie Brack var enke efter slagtermester Fritz Junge i Gullandsstræde. Efter kun få års ægteskab døde Junge i foråret 1856 fra sin hustru og en lille søn, Emil, der døde få dage efter faderen, samt et på dødstidspunktet ufødt barn, Fritzine.

Frederik og Amalie Brack nåede at få 4 børn sammen. I 1858 blev datteren Marie født, to år senere sønnen Fritz (død ved drukneulykke i 1868), i 1864 datteren Jacobine (død 1867) og i 1867 sønnen Georg. Kun to af disse nåede således voksenalderen nemlig Marie, der forblev ugift hele livet og blev boende i Bredgade samt den yngste, Georg, der senere førte pottemagerværkstedet videre.

*Sparegris 1875. I familien fortælles det, at Amalie Brack fik en af pottemagerne til at lave sparegrisen, da den 8-årige Georg skulle til fødselsdag. Privateje.
Foto Flemming G. Rasmussen.*

Amalie Brack fortætter pottemagerværkstedet

Den 27. april 1867 døde Frederik Brack efterladende sig sin unge enke og mindreårige børn - den yngste kun 4 dage gammel. Samme dag Brack døde, lod han følgende deklaration nedskrive på sin bopæl under overværelse af W. Glückstadt, nu rådmand og byskriver, samt et par vidner:³⁸
"Jeg undertegnede Carl Frederik Philip Brack, Borger og Pottemager i Roeskilde erklærer hermed, at jeg, saafremt jeg med Døden maatte afgaae for min Hustru Amalie Emilie Olivia Brack født Krogh tillægger hende, i henhold til §18 i Fo 21 Mai 1845 Ret til at forblive bensiddende i uskiftet Bo med vore fælleds sammenavlede Børn, hvad enten disse paa den Tid maatte være myndige eller umyndige, saalænge bemeldte min Hustru ikke indlader sig i nyt Ægteskab. Til Bekræftelse har jeg underskrevet denne Declaration i Overværelse af Stedets Notarius Publicus.

Roeskilde den 27de April 1867

F. Brack"

De ansatte på lervarefabrikken opstillet i gården med et lille udvalg af produkter. Den lille dreng i krugken i midten er Georg Brack, der senere overtog virksomheden. Foto privateje.

Brack blev begravet den 3. maj ved siden af sin første kone, sin sted-søn og den lille datter Jacobine, begravet kun 14 dage tidligere på Gråbrødre Kirkegård. Få dage efter døbttes den yngste søn Georg Frederik Carl Vilhelm Philip Brack.

Den kun 39-årige enke stod nu tilbage med et pottemagerværksted, som hun med stor dygtighed videreførte, indtil sønnen Georg kunne overtage det. Det gjorde hun først og fremmest ved at ansatte dygtige medarbejdere og bestyrere på værkstedet, mens hun selv hjalp til i butikken. I folketællingen 1870 er som bestyrer af værkstedet opført en 24-årig slægtning fra København, Christian Peder Jæchel, der sammen med 4 unge mænd i alderen 17-23 år stod for den daglige produktion. Jæchel

var udlært hos Frederik Brack og havde den 12. maj 1866 aflagt svendeproeve i *“Pottemagerprofessionen i at forfærdige 1 stort Leerfad, 1 Potte paa 3 Been og en stor Krukke.”*³⁹ Prøverne blev udført på Bracks værksted, hvor dommerne, malermester Møller og købmand Lønstrup, erklærede arbejdet for *“at være god og forsvarligt udført”*.

I en undersøgelse fra 1871-72 om købstædernes fabrikker og fabriksmæssige håndværk er virksomheden opført som pottemageri og drænrørsfabrik nu med 8 faste arbejdere tilknyttet produktionen.⁴⁰

I en lignende undersøgelse året efter om *“Arbejder-Befolkningens Vilkaar”*, hvor alle industri- og håndværksvirksomheder besvarede spørgsmål om virksomhedens art og arbejdsforhold,⁴¹ udfyldte også pottemager Bracks enke et skema. Heraf fremgår, at virksomheden beskæftigede 8 arbejdere - 6 voksne mænd - den ene af disse gift, nemlig Jæchel - samt 2 drenge under 18 år. Det oplyses endvidere, at de 6 arbejdere dels arbejdede på akkord dels modtog dagløn, mens lærlingene var ulønnede. Den ugentlige arbejds løn var for bestyreren 6 rigsdaler, for svendene 3 rigsdaler og for arbejdsmændene 1 rigsdaler. Svendene og arbejdsmændene boede hos pottemageren og fik ud over fuld kost og bolig også lægehjælp og medicin, mens lærlingelønnen som helt almindeligt på dette tidspunkt var ensbetydende med kun kost og logi.

Den daglige arbejdstid blev om sommeren opgivet til mellem kl. 6 morgen og kl. 8 aften, om vinteren fra kl. 7 - heri indberegnet 2 timer til hvile og måltider. På spørgsmålet om der blev drevet bibeskæftigelse svarede nej, ligeledes på spørgsmålet om hustruen bidrog ved særskilt erhverv. Arbejderne fik heller ikke andel i udbyttet.

Thomas Strodl som forpagter

Efter i en halv snes år at have haft Jæchel ansat som bestyrer, valgte Amalie Brack i 1876 at leje pottemagerværkstedet til den 26-årige Thomas W. Strodl, der året efter giftede sig med Amalie Bracks datter af første ægteskab, Fritzine. Formelt var det Thomas Strodls far, pottemagermester Johan Joseph Strodl, en ungarsk pottemager der kom til Danmark i 1840'erne og i 1853 startede en lervarevirksomhed i Skotterup syd for Helsingør, der underskrev lejekontrakten, men reelt var det sønnen, der stod for den daglige drift.

I lejekontrakten beskrives meget detaljeret, hvad der udlejedes, hvilket

*Den berømte Skotterup-ugle
menes fremstillet første gang i
Skotterup Lervarefabrik i
1872. Det er en krukke,
hvor hovedet er løst og funge-
rer som låg. Uglekrukker
kendes tilbage i tiden fra
Sydtyskland, og man mener,
at Johan Josef Strodl tog ideen
med til Skotterup. Læg
mærke til, at der i vinduet
bag medarbejderne på foto-
grafiet på side 54 står en
sådan ugle. Blev de mon også
lavet i Roskilde, da Th.
Strodl var bestyrer?
Foto Helsingør Kommunes
Museer.*

giver et godt indblik i, hvordan virksomheden så ud på dette tidspunkt:⁴²

- I sidehuset i baggården: 2 pakkerum med reoler samt loftsrum
- I mellembygningen: 3 værksteder med 6 drejeskiver og ”Deser” (reoler til tørring af lerkar), kulkælder med valsemaskine (æltmaskine), brændekælder, 2 brændeovne, folkekammer samt lejlighed med stue, soveværelse og køkken
- I bagbygningen: loftsrum og kælder
- I baggården: bræddeskur

Pottemagersvend Søren Holm, her fanget i sit arbejdstøj på Rådhusstorvet i Roskilde i 1921. Holm blev uddannet hos Th. Strodl i 1882, og fortsatte med at arbejde på Roskilde Lervarefabrik under Georg Brack. Roskilde Museum.

Desuden fik Strodl adgang til at benytte baggården, vandpumpen, retira-
derne, hvis renholdelse blev pålagt lejerer, den forreste gård til gennem-
kørsel af materialer samt i gården at opsætte en hestegang til lerkælderer,
dvs. en hestetrækken æltemaskine. Strodl overtog samtidig hele produ-
ktionen af lertøj, men iflg. lejekontraktens punkt 5, betingede Amalie
Brack sig ret til at få leveret alt det pottemagerarbejde til høkerpris, hun
selv kunne afsætte fra sin butik i forhuset. Derimod måtte Strodl ikke
etablere udsalg af pottemagerarbejde i byen, men gerne sælge på torve-
og markedsdage. Lejeafgiften blev fastsat til 1100 kroner årligt.

Under Strodl voksede lervarefabrikken og produktionen støt. I en sta-

tistisk opgørelse fra 1885 benævnes virksomheden for første gang Roskilde Lervarefabrik. Heri er opgjort, at der blev produceret lervade, urtepotter, mælkefade og lignende arbejder, til en årlig omsætning på ca. 30.000 kr. - den daglige produktion blev anslået til ca. 12.000 pund. Af drivkraft eller hjælperedskaber blev brugt 1 lervalse, ellers håndkraft. 10 mand var beskæftiget i virksomheden, og den årlige udgift til arbejds løn opførtes til 5.200 kr. Det årlige forbrug var 400 læs ler, 8.000 pund mønje (anvendt til glasur) og 10.000 pund pibeler (brugt til begitning og dekoration af karrene).⁴³

Blandt arbejdsfolkene på lervarefabrikken var Thomas Strodl's yngre bror, Ludvig, der i 1879 aflagde svendeprøve i Roskilde, hvor han udførte et stort lervad, 1 potte på tre ben og en stor krukke til bedømmelsen meget godt.⁴⁴ Ludvig Strodl vendte senere tilbage til Skotterup og videreførte faderens virksomhed.⁴⁵

De økonomiske forhold for fabrikken kan man bl.a. læse ud af skattemønstrene. Igennem 1880'erne opgives Bracks enke at have en anslået indtægt på 12-1500 kr. og fabrikant Strodl på 21-2500 kr., mens svendens årsløn lå på 600 kr. eller derunder. Sammenligner man med den øvrige håndværkerstand lå Strodl på cirka den gennemsnitlige årsindkomst for håndværkergruppen generelt, men dog milevidt fra de bedstlønnede som bl.a. murer Schumacher med en årlig indkomst på 9000 kr.⁴⁶

Strodl forpagtede lervarefabrikken frem til 1889. Herefter blev det atter den tidlige bestyrer Jæchel, der i Strodl's periode var flyttet til Hillerød, der kom til at stå for den daglige drift på værkstedet. I 1890-folketællingen er Jæchel opført som mestersvend, mens Frederik Bracks yngste søn, Georg, nu var ved at gøre klar til at overtage firmaet.

Strodl flyttede i 1889 med sin familie til Sankt Jørgensbjerg sogn, men opføres i folketællingerne frem til 1906 som pottemager, så mon ikke han er blevet ved med at arbejde på fabrikken i Bredgade.

Georg Brack overtager Roskilde Lervarefabrik

Amalie Bracks yngste søn, Georg, blev uddannet som tømrer i København i 1886, men havde siden opsigelsen af Strodl's lejekontrakt i 1889 været bestyrer af lervarefabrikken. I 1893 var Georg Brack blevet 26 år gammel, og nu parat til at drive firmaet videre. Han købte det af moderen med overtagelse pr. 1. oktober 1893 for 33.000 kroner.⁴⁷ Amalie

Brack solgte såvel ejendommen i Bredgade 5, den tilhørende pottemager- og lervareforretning samt retten til at drive forretningen under firma-navnet "*Roskilde Lervarefabrik. F. Bracks Enke*". Samtidig med overdragelsen forpligtigede Amalie Brack sig til at trække sig fuldstændig ud af pottemagerfaget og måtte altså heller ikke længere bestyre butikken i forhuset.

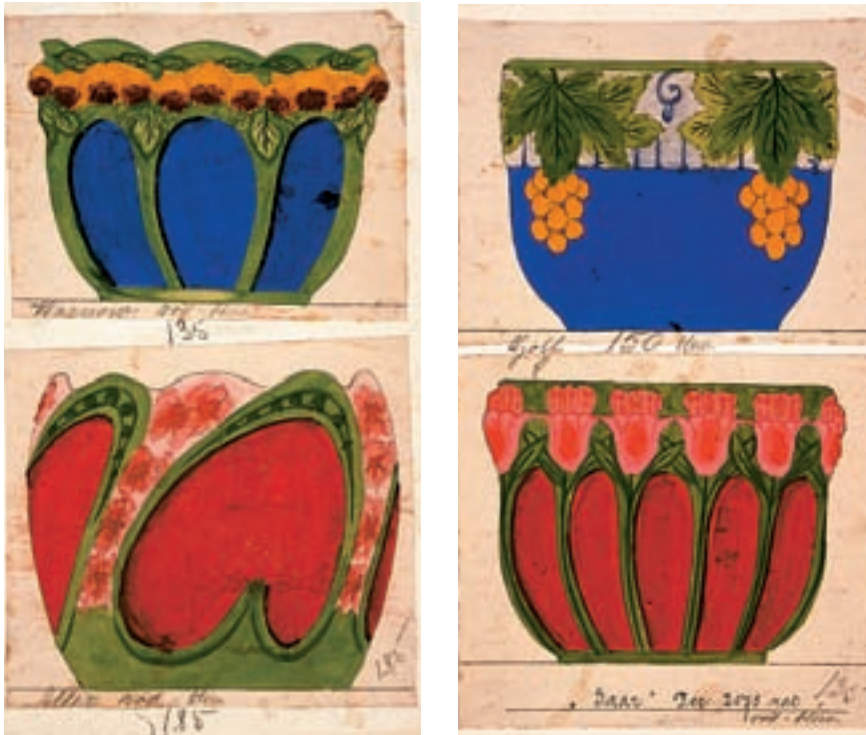
Georg Brack overtog det på tidspunktet værende butiksinventar, driftsmateriel og -inventar herunder 2 heste, 2 arbejdsvogne, 2 sæt seletøj, 2 æltemaskiner, 1 hesteomgang, værktøj og værkstedsinventar. Endvidere også lageret af færdigt og ufærdigt arbejde samt hele beholdningen af brændsel, ler og andre råmaterialer. Samtidig forpligtede Georg Brack sig til at yde moderen en fri nyindrettet lejlighed i forhusets vestende, hvor der tidligere havde været indrettet butik. Desuden skulle Amalie Brack modtage en årlig ydelse på 1000 kr.

Den ældste priskurant (o. 1890), der kendes fra Roskilde Lervarefabrik (F. Bracks Enke), stammer fra denne periode. Heri opregnes et stort udbud af forskellige varer til den almindelige husholdning: fade i mange variationer, krukker, te- og kaffekander, dørslag, kageforme, tallerkener, krus, urtepotter samt - som et lille kuriosum - nattergale. Nye varer kom hele tiden til, og pottemageren måtte bestandig forstå at følge med og forny sig. De oplevede i disse år en konkurrence fra fajancefabrikker i ind- og udland. Disse ændringer i sortimentet afspejler udviklingen i samfundet, f.eks. falder den voksende produktion af urtepotter sammen med borgerskabets stigende brug af potteplanter i vindueskarmene.

En gennemgang af en eksisterende hovedbog fra 1889-90⁴⁸ viser, at lervarefabrikken leverede varer til købmænd over en stor del af hele Sjælland, men naturligvis koncentreret omkring Roskilde, Horns herred og Midtsjælland.

I 1896 blev firmaet udvidet med en engros-afdeling, der forhandlede glas og porcelæn. Disse samt egne produkter fyldte Brack på hestevognen, kørte ud på landet og solgte til omegnens handlende. En tidligere ansat, Hans Olsen, kan berette "*Jeg kørte med Brack rundt i Landet 4-5 Mil om Dagen, ofte helt til Sorø og Slagelse og ned til Køge. Vi kørte rundt og viste Varerne frem, siden kørte jeg saa alene ud til Købmændene med Varerne.*"⁴⁹

Også mange gartnere var blandt Bracks kundekreds, for Roskilde Lervarefabrik blev efterhånden kendt for sine urtepotter, der med tiden

Farvelagte tegninger til forskellige krukker - formodentlig udført af sønnen Fritz Brack. Privateje. Foto Henrik Jørgensen, Roskilde Museum.

kom til at optage en større og større del af produktionen. I 1906, samme år elektriciteten kom Roskilde, installerede Brack den første maskine i Danmark til at fremstille urtepotter – det første skridt til en egentlig fabriksmæssig fremstilling, men det var dog først efter 1. verdenskrig, at fabrikken for alvor begyndte at specialisere sig i urtepotter i større stil. Fabrikken havde endvidere fundet frem til noget særlig velegnet, næsten kalkfrit rødler, og produktionen steg år for år. ”Det viste sig, at de røde Potter hurtigt slog igennem, dels fordi Planterne trives saa udmærket i dem, og dels fordi den røde Farve klæder Planterne.”⁵⁰ I 1917 oplyste Brack i et interview til avisen, at der dagligt produceredes ca. 4000 urtepotter.⁵¹

Malerværksted med kvinder beskæftiget med at dekorere kunstgenstandene, o. 1915. Privateje.

Introduktionen var dog ikke gået helt smertefrit. I en avisartikel fortæller en af medarbejderne fra dengang: *"En Mand der forstod at rubbe Neglene kunne paa en 10 Timers Arbejdsdag dreje 30 Urtepotter. Men udviklingen krævede flere. Saa fik vi Maskinen, der kunne lave 3000 Urtepotter paa 10 Timer. Den maatte jo tage Arbejdet fra Folk. Manden, der blev sat til at passe den, kunne ikke faa Leret stift. Han blev føjet ... Men lige skidt blev det. Til sidst maatte han jo kapitulere og indrømme, at Maskinen var god nok, naar man blot brugte Ler af den vanlige Konsistens. Og siden har vi faaet mange af den Slags Maskiner."*⁵²

Det skulle vise sig, at Georg besad samme gåpåmod og initiativ som sin far, og med ham som ejer oplevede fabrikken en fornyet opblomstring og udvidelse. Han foretog i årene omkring 1. verdenskrig en større modernisering af selve værkstedsbygningerne med nye avancerede maskiner og ovne. Virksomheden blev med ét en af de største af sin art i provinsen.

”Tilvirkning af Kjunstgenstande”

Denne modernisering hang delvis sammen med et nyt tiltag, der introduceredes på lervarefabrikken i 1915 ved siden af den almindelige produktion af husholdningsvarer: *”Tilvirkning af Kjunstgenstande.”*

I 1917 besøgte Roskilde Avis Bredgade 5, hvor Brack viste rundt dels på det traditionelle værksted, hvor der *”fabrikeredes Urtepotter, Syltekrucker, Fade og glaserede Husholdningsgenstande,”* dels i afdelingen hvor der fremstilles ”Keramik” (dvs. kunstgenstande). *”...de Genstande, der skal fremstilles som Keramik [kunstgenstande], de gennemgaar en Proces dels ved Frihaandsdrejning og dels ved Inddrejning i Gibsforme, hvilket hovedsagelig foregaar ved Haandarbejde paa en gammeldags Drejeskive... gaar derfra til Afpudsning og Maling, hvorfra de gaar til glasering og Brænding i en Ovn, der ophedes til 1000 Gr. Brændingen varer 40-50 Timer. Efter 6-7 Dages Forløb aabnes den interimistisk tilmurede Ovn og Varerne udtages.”*⁵³

Begeistret skrev avisen; *”alle Kjunstgenstande paa Hr. Bracks Fabrik bliver fremstillede efter Bindsbølls Teknik, de udmærker sig ved pragtfulde blaa, gule, røde, brune og grønne Farver, der er afstemte til hinanden og de er meget dekorative.”* Avisen opfordrer til sidst læserne til at lægge vejen forbi butikken i Bredgade, hvor flere af varerne er udstillede. *”Der findes her en Mængde nydelige Ting: Urner, Vaser, Krucker, Askebægere osv. der passer til Julegaver og vil være en Pryd for ethvert Hjem.”* I artiklen nævnes også, at Brack leverede til større kunstforlag såvel i provinsen som hovedstaden.

I forbindelse med produktionen af disse kunstgenstande startede Brack et samarbejde med A/S Carl Stender, Forlag for Reproduktion af Nordisk Kunst.⁵⁵ I familien findes en kontrakt af 2. januar 1919, der dog erstatter en tidligere kontrakt fra 1917, så samarbejdet må være påbegyndt under krigen.

Ifølge kontrakten forpligtigede Brack sig til at levere en række aftalte *”første Klasses Keramikarbejder”*, som Carl Stender havde eneret på at forhandle. Forlaget forpligtede sig til ud over disse yderligere at aftage en vis portion af *”de 2’ Klasses Varer, der maatte fremkomme.”*

I det første samarbejde havde forlaget stillet modeller til rådighed. Dette ændredes ved den nye kontrakt, hvor det blev lervarefabrikken egne modeller, der leveredes og solgtes. I kontrakten forpligtede Carl Stender sig til *”ikke at lade fremstille Keramik af samme Teknik paa nogen anden*

*Eksempel på kunstgenstande udført fra 1915 på Roskilde Lervarefabrik.
Privateje. Foto Henrik Jørgensen, Roskilde Museum.*

Fabrik efter de Modeller, der tilhører Selskabet [Carl Stender A/S] og som er i Firmaets [Roskilde Lervarefabrik] Besiddelse. Til Gengæld forpligter Firmaet sig til at give Selskabet Forkøbsret til alle de Dessins Keramik i de forskellige Tekniker, det fremstiller, medens Firmaet har Ret til, hvis Selskabet ikke mener at kunne anvende en eller anden Teknik af dem, som Firmaet for Tiden fremstiller eller i Fremtiden kommer til at fremstille, at sælge andetsted.” I kontrakten betingede forlaget sig, at varerne heller ikke måtte forhandles i butikken i Bredgade. Brack forpligtede sig til at levere for mindst 2000 kroner varer om måneden, uden at det dog måtte gå ud over fabrikkens øvrige almindelige produktion.

Selv om de mange lervarefabrikker rundt om i landet i mange tilfælde producerede det samme udvalg af keramik, har der været fabriks-hemmeligheder af egne opskrifter, der vogtedes over, hvilket selvfølgelig kunne give anledning til ”*industrispionage*”. Det var Roskilde Lervarefabrik udsat for i 1916, hvilket førte til en retssag.⁵⁵

Georg Brack opbevarede således en receptbog med opskrifter på bl.a. farveblandinger og glasurer til den ovennævnte fabrikation af kunstgenstande. Flere af opskrifterne havde Georg Bracks søn fremskaffet dels fra Tyskland dels fra forsøg på fabrikkens i Roskilde. Det var en bog, der ”*ikke var almindelig tilgængelig for Fabrikens Personale.*” Alligevel var det lykkedes en kvindelig maler på fabrikkens at lave en afskrift af dele af bogen og en dag i juni måned 1917 endog brændt selve bogen. Den ansatte maler havde herefter overdraget afskrifterne til lervarefabrikken i Skotterup, som dog i forbindelse med retssagen havde returneret afskrifterne med den kommentar, at de var ”*ret betydningsløse.*” Retten kom derfor til den konklusion, at malerens ”*Meddelelse til Hr. Møller [indehaveren af lervarefabrikken i Skotterup] efter Voldgiftsrettens Skøn ikke [har] forvoldt Hr. Brack nogen Skade, og da der i øvrigt ikke for Voldgiftsretten er oplyst noget, der viser, at XX [maleren] har bragt Hr. Bracks Fabriks-hemmeligheder til nævnte nyanlagte Keramikfabrik, vil XX forsaavidt dette Punkt angaar være at frifinde*”. For den brændte receptbog måtte den kvindelig ansatte dog betale Brack en erstatning på 300 kroner.

”Roskilde Lervarefabrik i Flamme”

Om aftenen onsdag den 28. september 1921 brændte Roskilde Lervarefabrik – en kortslutning i en elinstallation var effektivt med til at sætte punktum for fabrikkens Roskilde-tid. I avisen berettes, hvordan der

Roskilde Lervarefabrik i Flamme.

**Et mægtigt Baal i Bredgade 1 Aftes. — Har en
Kortslutning forarsaget Katastrofen?**

Da Branden var paa sit Højdepunkt.

(Set fra den bageste Gaard.)

Illustration i Roskilde Avis den 29. 9. 1921.

under slukningsarbejdet ”... af og til kom en uhyggelig, klirrende Lyd som af Hundreder af Potter, der knustes.”⁵⁶ Ved branden blev fabriksbygningerne med maler-, begitter- og drejeværksted, malerstue, tørreri og lerhus fuldstændig ødelagt. Derudover brændte en meget stor del af lageret. Af bygningerne, der som nævnt var blevet moderniseret i 1914-15, stod kun murene tilbage. Det gamle forhus med butikken ud mod Bredgade slap derimod uberørt af branden.

Georg Brack valgte, da forholdene i Bredgade trods flere udvidelser og forbedringer ikke kunne leve op til den stigende produktion, at flytte ud af byen. På Klovtofte ved Tåstrup opførtes en ny helt moderne fabrik, der blev indviet i 1924. Her fortsatte man produktionen af husholdningsartikler, spisestel og urtepotter. En af de store succes'er i 1930'erne blev rødlerkrukker i mange forskellige former inspireret af den antikke italienske keramik, som erstatning for almindelige urtepotter i vindueskarmene i hjemmet. Men det var dog de helt almindelige urtepotter, der kom til at danne grundlaget for fabrikkens store produktion.

I yderligere to generationer var fabrikken i Tåstrup i slægtens eje. I 1972 stoppede produktionen af lertøj, og i nogle år forarbejdedes kun ler til andre keramiske værksteder og skoler. Sideløbende hermed forsatte familien dog engros- og isenkræmforretningen i Bredgade, der udviklede sig til en yderst velassorteret og moderne forretning. I 1979 blev forretningen afhændet og bygningerne revet ned.

Afslutning

Historien om Roskilde Lervarefabrik er en beretning om en tid, hvor mange små håndværksvirksomheder havde deres naturlige plads i bybilledet, og som i takt med at industri- og masseproduktion tog til måtte etablere sig uden for byerne i nye kvarterer. Men det er også historien om en indvandrer, der tog udfordringen op og skabte en blomstrende virksomhed. Det er måske især værd at erindre, når man ser det kendte brunglaserede spisestel eller de brune syltekrukker, enten på museerne eller hjemme på hylderne.

NOTER

1. En stor tak til Marie og Sven Brack uden hvis venlige imødekommenhed, det ikke ville have været muligt at fortælle historien om Roskilde Lervarefabrik.
2. Et meget oplysende eksempel er tømrermester L. Weber, der i perioden 1839-43 drog til Tyskland og videre til Italien. Hans brevkorrespondance med familien i Roskilde er udgivet ved Andreas Jørgensen i Erhvervshistorisk Årbog 1958.
3. Niels Senius Clausen har behandlet dette emne for en lidt senere periode, hvor det opgives, at 11% af mestrene er født uden for riget. N.S. Clausen: Håndværksmesterguppen ca. 1870. I: Erhvervshistorisk Årbog 1970.
4. Wöchentliche Gothaische Anfragen und Nachrichten. Venligst oplyst af Thüringisches Staatsarchiv Gotha.
5. Folketælling 1834, Vinderød sogn, lb.nr. 52, Folketælling 1840, Vinderød sogn, lb.nr. 31. Landsarkivet for Sjælland.
6. Viet 28. oktober 1841. Kirkebog for Vinderød sogn, Strø herred, Frederiksborg amt. Mikrofiche 2-244-2 nr. 10/17, løbenr. 179. Rigsarkivet.
7. Skifteprotokol 1838-51, Halsnæs og Frederiksværk birk, folio 238-240. Landsarkivet for Sjælland.
8. Roskilde Byfoged, Skøde- og Pantebog, mikrofilm nr. 13.664/21. Roskilde lokalhistoriske Arkiv.
9. Roskilde Rådstue, brandtaksation 1847-57, mikrofilm 1494, lb.nr. 66 under 24.11.1847. Roskilde lokalhistoriske Arkiv.
10. Roskilde Byfoged, Skøde- og Panteprotokol, mikrofilm 13.664/30, under 15.4.1847 p. 473. Roskilde lokalhistoriske Arkiv.
11. Statistisk Bureau, Fabrik- og Industritælling 1848 - 1855, Frederiksværk, Vinderød sogn, arkivnr. 1308, magasinpl. 5142-02-5. Rigsarkivet. Såvel i 1848, 1849 og 1850-tællingerne figurerer Bracks pottemageri i Frederiksværk. Pottemageriet, der var det eneste i byen, var ikke særlig stort med kun 1 svend og 1 daglejer ansat. Produktionen bestod iflg. statistikken af 4 brændinger lerkar stigende i 1850 til 7 brændinger. Fra 1851-54 er i Frederiksværk kun indberettet industrier og ikke håndværk. I 1855 findes atter en pottemager i tabellen. Ejeren er Jacob Alten, der oplyses at have drevet virksomheden i 2½ år.

12. Sven Bracks åbningstale til Roskilde Museums udstilling ”Keramik til hver en tid” i 1993.
13. Tabel over Industriernes og Haandteringernes Tilstand i Roeskilde i Aaret 1830 (samt 1831, 1833 og 1838), Generaltoldkammer og Kommercekollegiet 1816-48, Industri- Fabrikskontoret, Industritabeller for de danske provinser, Rigsarkivet. Heri nævnes pottemager Lassen for årene 1830-1831, enken for årene 1833 og 1838. Det har været et lille værksted med kun en svend og en dreng ansat med en årlig produktion på 12.000-17.000 stk. lerkar.
14. Statistiske Efterretninger om Købstæderne i Danmark 1838. Rentekammeret. Rigsarkivet.
15. Folketællingen for Roskilde by 1834, Ringstedgade løbenr. 62, samt folketællingen 1840, Ringstedgade løbenr. 62. Roskilde lokalhistoriske Arkiv.
16. Udskrift af Roskilde Kiøbstads Bygningscommissions Protocol. Privateje. Opførelse af 9 alen lang nybygning i tilslutning til den eksisterende bindingsværksbygning østlige gavl. Endvidere et grundmuret ovenhus, 9 alen lang, samt et skur til kul- og fyrhus.
17. Borgerskabsprotokol, nr. 172. Roskilde lokalhistoriske Arkiv.
18. F. Brack flyttede i februar, hans hustru i april, stedsønnen i august 1848. Roskilde Domsogns tilgangsliste 1848-56, microfilm 2-270-10. Rigsarkivet.
19. Panteobligation til Roeskilde Sparekasse udstedt 11.1.1843 (privateje): grundmuret forhus på 20 fag i en etage indrettet til beboelse for 6 familier, i gården to baghuse i bindingsværk under opførelse, i alt 15 fag med kælder under de 11 fag.
20. Der foreligger brandtaksationer, hvor man i detaljer kan følge udbygningen af værkstedet. Den 16.10.1847 beskrives ejendommen: forhus på 20 fag, 1 etage grundmur til 3 sider, til gården bindingsværk, indrettet til 5 stuer, butik, 5 sovekamre, 1 spisekammer, 5 køkkener, 2 forstuer, 1 kammer, port, 6 trappeopgange, 6 skorstene med 6 kakkellovne. Syd i gården et baghus på 10 fag, en etage, bindingsværk til 3 sider østre gavl i grundmur, kælder under 5 fag, indrettet til lo, hestestald, brændehus og materialehus. Endvidere en vestlig længe på 6 fag i en etage indrettet med stue, forstue, brændehus, 1 skorsten og med kælder under hele huset. I gården 2 lokummer samt en stensat brønd. Roskilde Rådstue. Brandtaksation. Mikrofilm 1494, taxationsnummer 25.4. Roskilde lokalhistoriske Arkiv.
Den 28.1.1848 takseredes et par nybygninger i tilslutning til de allerede eksisterende bagbygninger: 4 fags baghus i en etage med kælder i 2 fag, den søndre side grundmur, det øvrige bindingsværk, indrettet til værksted med brændeovn, samt

- et halvtag på 2 fag til vognremise. Roskilde Rådstue. Brandtaxation 1847-57. Mikrofilm nr. 1494, forsikringsnummer 93.4. Roskilde lokalhistoriske Arkiv.
- Den 6.10.1851 takseredes mod syd en udbygning af de allerede eksisterende baghuse i gården: 4 fag, grundmur mod nord og syd, resten bindingsværk, med kælder under det hele, indrettet til værksted. På loftet kvistværelse. I kælderen pottemagerovn af ildfaste sten. 4 fag med grundmur mod syd, det øvrige bindingsværk, kælder under, det hele indrettet til værksted. 5 fag bindingsværk i en etage med kælder under det hele. Stuen indrettet til værksted, kælderen til vaskehus og materialkælder. Roskilde Rådstue. Brandtaxation 1847-57. Mikrofilm nr. 1494, forsikringsnummer 157.1. Roskilde lokalhistoriske Arkiv.
- Den 5.11.1855 kom de sidste bygninger til i haven: en vestre bygning på 9 fag, en etage højt. Grundmur til alle sider, indrettet til værksted. Syd i haven en bygning på 6 fag, en etage i bindingsværk, den sydlige og nordlige side med brædder, jalousie indrettet til tørrehus. 4 fag bygning i grundmur med kælder indrettet til pakhus. Roskilde Rådstue. Brandtaxation 1852-57, taxationsnummer 265.2. Roskilde lokalhistoriske Arkiv.
- Den 11.6.1857 ny taksation for hele ejendommen. Omassurance for Roskilde by. Roskilde Rådstue, Brandtaksationsprotokol 1857-67, løbenr. 27.4. Roskilde lokalhistoriske Arkiv.
- Den 14.11.1859 kom den sidste vestlige længe i gården til: 12 fag i en etage med kælder under de 4 fag, indrettet til hestestald, brændehus og vaskehus. Roskilde Rådstue. Brandtaxation 1859-67, løbenr. 136.3. Roskilde lokalhistoriske Arkiv.
21. Roskilde Rådstue, Folketællingen 1850. Roskilde lokalhistoriske Arkiv.
 22. Bracks opgørelse på 540.000 lerkar lyder usandsynligt, nok nærmere tale om 54.000 lerkar. Statistisk Bureau. Fabriks- og Industritabeller 1855. Arkiv nr. 1308, magasinplacering 5142-025. Rigsarkivet.
 23. Panteobligation L.No 55/1855 af 20.2.1855. Privateje.
 24. Register og Obligationer. Mikrofilm nr. 13.664/50 matr. nr 96h. Roskilde lokalhistoriske Arkiv.
 25. Ramsø-Tune Herreder. Skødepantebog, mikrofilm 62.641/14, 359-1858, mikrofilm 62.641/17, skøde 49-1859 samt panteobligation 50-1859. Roskilde lokalhistoriske Arkiv.
 26. Ramsø-Tune Herreder. Skødepantebog. Mikrofilm 62.641/17, lejekontrakt 51-1859. Roskilde lokalhistoriske Arkiv.
 27. Roskilde Avis den 22. februar 1866.
 28. Roskilde Tidende 13.8.1974.

29. Roskilde Byfoged. Skifteregistrerings- og forhandlingsprotokol 1855-1860, folio 102. Her er gengivet det fulde testamente mellem Frederik og Marie Brack. Landsarkivet for Sjælland.
30. Roskilde Byfoged. Skifteregistrerings- og forhandlingsprotokol 1855-1860, folio 96. Landsarkivet for Sjælland.
31. Roskilde Byfoged. Skifteregistrerings- og forhandlingsprotokol 1855-1860, folio 105. Landsarkivet for Sjælland.
32. Roskilde Byfoged. Skiftedokumenter 1855-60. folio 108. Landsarkivet for Sjælland. Pro Memoria. I privateje.
33. Afskrift af Roskilde Byfoged. Skiftedokumenter 1855-67, 6.8.1856. Privateje.
34. Afskrift af Roskilde Byfoged. Skiftedokumenter 1855-67, 14.9.1856. Privateje.
35. Roskilde Byfoged. Skifteprotokol 1853-66, folio 112. Landsarkivet for Sjælland.
36. Roskilde Byfoged. Skifteregistrerings- og forhandlingsprotokol 1855-1860, folio 135. Landsarkivet for Sjælland.
37. Domsognets Kirkebog 1855-62, 270/25.
38. Roskilde Byfoged, Skifteregistrerings- og forhandlingsprotokol 14.1.1867-14.8.1872, Folio 30/1. Landsarkivet for Sjælland.
39. C33 Frivillige Svendepøver, 14.4.1866 og 12.5.1866. Landsarkivet for Sjælland.
40. Statistisk Bureau. Tælling af Fabrikker og fabriksmæssigt drevne Haandværk 1871-72. Rigsarkivet.
41. Statistisk Bureau. Skematiske Indberetninger til Oplysning om Arbejder-Befolkningens Vilkaar indsamlet i Henhold til Ind.min.cir. 11710-1873. Københavns Amt: Roskilde 1872-73. Rigsarkivet.
42. Lejekontrakt af 3. juli 1876. Privateje.
43. J. T. Bayer: Dansk Provindsindustri, statistisk fremstillet. København 1885, s. 208.
44. C33 Frivillige Svendepøver, 8.10.1879 og 27.10.1879. Landsarkivet for Sjælland.
45. Kjeld Damgaard: Skotterup Lervarefabrik. Helsingør Kommunes Museers Årbog 1998, s. 5.
46. Skatteligning for Roskilde, Roskilde Rådstue. Landsarkivet for Sjælland.
47. Købekontrakt og skøde i privateje.
48. Roskilde lokalhistoriske Arkiv.
49. Avisartikel fra den 27.9.1952. Privateje.
50. Danske Gartnervirksomheder, Bd. 1 (Red. Johs. Trolle). Dansk Haandbogsforlag, København 1934, p. 231.
51. Roskilde Avis 11.12.1917.

52. Se note 49.
53. Roskilde Avis 11.12.1917.
54. Kontrakt fra den 2.1.1919. Privateje.
55. Kendelse af 27.12.1918. Privateje.
56. Roskilde Avis 29.9.1921.